

MŰHELY

N. PÁL JÓZSEF

„...de mit csináljanak azok a kevesek, kiknek szívét
egyformán rontja győzelem vagy vereség?”

Ady Endre s Rákosi Jenő vitája a nagy háború idején

I.

ÚT A VITÁIG – ADY ÉS RÁKOSI JENŐ VISZONYÁNAK
ALAKULÁSA

gazat mondott-e Ady nagyváradi éjszakáinak társa, a költő „rossz szelleme”, Szűts Dezső, amikor 1919-ben úgy emlékezett, hogy a fiatal újságírónak „Rákosi Jenőről az volt a véleménye, hogy a nagy bizonytalanságban, amit a magyar tenger jelent, Rákosi az egyetlen szilárd szikla, amelynek érdemes az embernek hajóját kötni” ez legalábbis kétséges, de pontosan nem tudható, ám tény, hogy 1901 nyarán, egy színházi bemutató kapcsán – némi maliciózus mellékízzel ugyan – Ady még „nagyrabecsüléssel” említette a „kiváltságos egyéniség” nevét. Ebben a korszakban, szabadgondolkodói radikalizmusának kiforrása idején, több írásában is emlegette Rákosi Jenőt, de általában a nagyhatalmú újságíró szereptudatára vonatkozó, kifejezetten ironikus oldalgóságokkal inkább. Ezeknek a rövid írásoknak Rákosi nem volt tárgya még, ám mint közismert karakterű „viszonyítási pont” rendre megjelent. A Vázsonyi Vilmos nagyváradi látogatásakor szervezett, majd kudarcba fulladt klerikális antiszemita tüntetést kommentáló Ady egy nagyváradi szerkesztő eljárását „Rákosi Jenő lapjának veszedelmes, rontó szelleméhez”, egyszóval annak manipulációs gyakorlatához hasonlította például. Ugyanezen év július 27-én megjelent cikkében a nagyváradi színészek nyilatkozata miatt megsértődött – s érvül a város tekintélyes népszaporulatát felhozott – kaposvári konzervatív körökön gúnyolódott a szerző, s Rákosi alig néhány hete elmondott beszédének híressé lett fordulatára utalt: „álljon helyre a béke, s a népszámlálási statisztikában még előkelőbb helyet vívjon ki Somogy metropolisza, hiszen Rákosi Jenő komolyan gondolja a harmincmillió magyart”. A „korszellemnek” ugyanezen jelenségére figyelve, 1903 elején Hoitsy Pál frissen megjelent *Nagy-Magyarország* című könyvét s a kötetet elismeréssel fogadott kritikákat – Ignotusét, Vészi Józsefét, Bartha Miklósét s Rákosi Jenőét egyaránt! – hóbortnak s „ideális [t.i. idealista] örülségnek” írta le a költő, néhány nap múltán pedig a főrendi taggá választott Rákosi példáját idézve többek között, a fölerősödött rangkórságról, „a porosz junker szellem inficiálta feudális kaszt-szerető nyavalyáról” s a „reakció erősödéséről” beszélt.

Ezek az írások a rohamosan fejlődő, semmiféle tekintélyt nem tisztelő, erős antifeudális s antiklerikális attitűdöt követő, ugyanakkor a maga kálvinista, folytonosan protestáló tradícióját is megőrzött, szabadon gondolkodó Adyra vallottak. Esménye a „városos Magyarország” elősegítése, feladattudatának centrumában pedig a visszahúzó – például a kormányon levő Széll Kálmán-i – erőkkal szembeni küzdelem volt, s nem „emberekre”, hanem gondolkodói tendenciákra haragudott. Rákosi Jenő személye sem volt „célpont” számára jól kivethetően, s nem azért, mert első, még Debrecenben megjelent kötetéről, mint „biztató talentum” verseiről a *Budapesti Hírlap* is megbecsülően szólt, hanem azért, mert – s a könnyedén ironikus stílus is erre utalt – a lapban s annak főszerkesztőjében egy jobb sorsra érdemes nemes szándék már-már nevetséges, az időből „kimaradt” eltör-

zulását látta csupán. Rákosi neve, illetve némely hozzá köthető gesztus, ezért mint afféle mosolygató példatár kerül Ady tollára leginkább, ami a költőként vergődő, de újságíróként az önbizalomtól duzzadó, ám az „úri emberhez méltó” magatartást önmagára nézve kötelezőnek tudott fiatalembernek a személy iránti tiszteletét nemigen akadályozhatta még. Nem ment csodaszámba hát, hogy az 1903. őszi személyes megismerkedést követően a Párizsba készülők, de az ajánlatokban egyáltalán nem dúskáló költő egy évre a *Budapesti Hírlap* állandó párizsi cikkírója lett. Az a háromtucatnyi írás, ami Rákosi lapjában 1904 és 1905 eleje között megjelent, hangnemben és tematikában a konzervatív lap követelményeihez is igazodott némileg (például a türelmetlen francia progresszió, „a természettudományos gondolkodás elemistái” kultúrát veszélyeztető attitűdjéről is beszélt), de a világgép alapszerkezetét érintő szellemi „megalkuvást” sohasem tartalmazott. Ez a „munkatársi” kapcsolat Ady hazatéréseivel s a polgári radikális *Budapesti Napló*hoz kerülésével természetesen megszakadt, de korábbi „kenyéradóját” jó ideig nem bántotta még. Sőt, egy 1905. októberi színikritikában feltűnő tisztelettel beszélt Rákosi Jenőről, véleménye az „Ázsiába való visszatérést” jelentő, Rákosi által megszállottan támogatott „nacionalista koalíció” hatalomra jutásával egy időben változott csak meg radikálisan.

Ekkortól az eltérő világgépek alapelemeiről szólt már a költő. A darabontkormány utolsó napjaiban, a „győzelemre” készülők koalíció s a király közötti tárgyalások idején, amikor az általa is sűrűn olvasott francia folyóiratban zajlott polémiához szólt hozzá, a konzervatív-nacionalista szárny külföldnek szánt propagandáját vette célba Ady. A radikális Jászi Oszkár s az ő álláspontját támadó Rákosi Jenő vitájáról, a magyarországi koalíció megítéléséről volt szó, s a polémiában egyértelműen Jásziék oldalán állt. Rákosiék az ősi magyar alkotmányosság védelméről szóltak, míg Ady a progresszió szempontjairól beszélt: „Magyarországot csak a magyar társadalom struktúrájának egészséges megváltoztatása mentheti meg. A kiváltságosok államából népállamnak kell megszületni. [...] Az Apponyi Albert és Rákosi Jenő iskolájában tartozó politikusoknak egy céljuk van, [...] tovább is néhány száz emberé legyen Magyarország.” Mint megannyi ekkor írt cikkében, a magyarországi „elmaradottságot” vette célba ekkor is, akárcsak abban a „Párizsi levelében”, amelyet az esperantó nyelv századfordulói karrierjének ürügyén írt. A magyar nyelv védelmében elmerült „Tulipános Hadúrra” szórt gúnyos szavakat a cikk egy másik helyén megidézett („ha ráadásul Rákosi Jenő megcsinálja a magyar impériumot, minden Balkán-nyelvet meg kell ám tanulnunk”) főszerkesztő is magára vehette akár, akinek szemében már az „internacionalizmus” emlegetése („a mi életünket csak az internacionalizmus mentheti meg”, írta Ady) is vörös posztónak számíthatott. A *Courrier Européen* című, 1907. január 16-án megjelent írás az 1906. áprilisi – *Egy polémia* című – cikknek a folytatása volt lényegében, abból az alkalomból, hogy a kormány a számára ellenszenves írásokat közölt lap terjesztését akadályozta Magyarországon. Ady azt kárhóztatta, hogy Rákosi a magyar koalíció szabadságküzdelméről beszélt Európának akkor, amikor „Magyarország teljesen elszigeteli magát a haladó Európától, s minden szabadság-gyilkos, kultúraellenes, retrográd irány melegágyává készül lenni”. Rákosi Jenőben, illetve mindabban, amit lapja, a *Budapesti Hírlap* jelentett, a modern Magyarország ellenségét látta Ady ekkorra már, s tollát az ebből fakadt ingerültség is vezette jól kivehetően. „Kacagás és düh együtt fogják el az embert, ha mostanában Rákosi Jenő lapját olvassa véletlenül. Hogy Franciaország elvész, megöli az általános választói jog. Hát ilyen gonosz számárságokat a jó magyar publikum nyugodtan elfogyaszt?” – írta alig három hónappal később, míg ugyanezen év szeptemberében egy újabb polémiára utalva a *Budapesti Hírlap*ot nyíltan lehazugozta.

Ezek már „célzott”, személyre szóló támadásoknak voltak tekinthetők, valamiféle fölénytudat is átütött rajtuk, ám Rákosi Jenő nem válaszolt reájuk. A maga világgépét évti-

[*Műhely*]

zedek óta kiforrottnak – s önmagát szintén hosszú ideje az első számú közvélemény-formáló tekintélynek – tudott főszerkesztő, a nála harmincöt évvel fiatalabb, merőben más korban, közegben s más szellemi, történelmi inspirációk hatása alatt szocializálódott, a saját kálvinista tradícióját őrző, de a modernségbe s a szabadgondolkodói radikalizmusba is „belenőtt” Ady Endrét aligha tartotta veszélyes ellenfélnek ekkor még. A művészet feladatáról, a nemzeti értékről s érdekről vallott felfogásuk, társadalomképük végletesen különbözött már, de Rákosi Jenő kifejezetten Adyra vonatkozó „veszélyérzete” majd csak a modern magyar irodalom s a progresszió határozottabb szervezeti fellépésének, valamint a koalíció politikája megroggyanásának, reményvesztésének az idején mozdult meg igazán.

S volt itt még valami. Ady 1907 őszétől hosszabb ideig megint csak nem támadta, sőt alig hozta szóba Rákosit, s ebben a költőt ért elbizonytalanodásnak, egzisztenciális, szereptudati válságnak s ama szellemi és mentális feszültségek felszínre kerülésének is valószínűleg szerepe volt. Ahogy a „darabontos” nemzetostorozó kedv s a Holnapban bízó lendület alábbhagyott, ahogy a metafizikai és a nemzeti kötődés jegyei is határozottabban megjelentek Adynál, úgy a Rákosi Jenő-féle nacionalista konzervativizmus állandó megvetésének a hajlandósága is csökkenni látszott. Ez a „békülékenyebb” tendencia nem a *Budapesti Naplónál* való állását veszni látó költő közeledési ötletének a kísérője lehetett csupán (az amúgy is igen hamar, napokon belül hamvába holt), hanem a szerep és a „pozíció” féldalasságát, valamint az „igazi” – a történelmi középosztály, a „maga fajtája” felé való – áttörés hiányát megélt költő és gondolkodó tétovaságának a tükre is. Ady nem Rákosi Jenő felé akart „áttörni” persze – a két világgép közötti ellentét ezt eleve lehetetlenné tette ekkorra –, ami gyötörte őt, az a felismert és átélt – a mellette álló szellemi társaival szemben is átélt – magány volt valójában. Innen nézvést 1908 számára az elbizonytalanodás, a környezetével s önmagával is megbékülni képtelen ember „helykeresésének” az esztendeje lett, ami a duk-duk-affér botrányához, a keserű kijózanodáshoz s végül a – nem igazán hosszú távra szóló – „fellélegzéshez” egyszerre vezetett. Rákosi Jenő nevét 1909 januárjában, a botrányból való szabadulás idején írta le újra a költő, akkor viszont – mint aki „bizonyítani” akar önmagának vagy másoknak is talán – már nem kegyelmezett.

Írásainak tanulsága szerint Rákosit a duk-duk-affér idejéig nem igazán érdekelhette Ady. Nevét terjedelmes, feladatkielölő, a „szociológus” s a szocialista progresszió veszélyeire már figyelmeztető – s a modern irodalom tőle idegen jelenségeire is reflektáló – cikkében sem tartotta fontosnak leírni még. Az év eleji vitában – az *Alkotmány* s a *Katolikus Szemle* támadásai idején – a *Budapesti Hírlap* Szabolcska Mihály gúnyversét közölte csupán, s a főszerkesztő még *A Holnap* antológia megjelenését követően is majd négy hónapon át hallgatott. „Az ősi időkben az őrülteket szenteknek és prófétáknak tartották. [...] Manapság az új kor, amely minden illúzióknak ellensége, a bolondok házát is kifosztotta misztikus romantikájából, és degradálta kórházzá, a bolondokat pedig elmebetegekké. Nem próféták, nem titokzatos lények többé, hanem egyszerűen beteg emberek.” Ilyenformán kezdte Rákosi Jenő azt a kritikáját, amelyben az új irodalom egy karakteres jelenségét először igyekezett számba venni. Véleményét, miszerint ez az „erkölcsi, szellemi és művészi kórság” „mindnyájunk erkölcsi alapját, létjogosultságát”, a múlttal való kapcsolatot, a magyar irodalom folytonosságtudatát szakítja meg, s az egész jelenség érthetlenségét – az őrült s a bolondmotívumot variálva – ötször fél újságoldalon fejtegette a szerző, s gondolatmenetének utolsó harmadában a csoport „mesterének” nevezett Ady Endre *A Tisza parton* című versét vette elő. „Nyilvánvaló, hogy ami sivatag, durva kezek, vad csókok, bamba álombakók neki, az alatt nem a Tisza partját kell értenünk, hanem – Magyarországot. De volt-e valaha Ady Endre a Gangesz partján? Nem tudom, hogy lett volna. Soha sem látta a saját szemével. [...] Mit gondol vajon magában Ady Endre! Azt-e, hogy a Gangesz part-

ján nincsen fokok, bamba, durva kéz és álombakó, és a Tisza partján nem lehet nagy hangvirágot látni? Nem tudja Ady Endre, hogy a Gangesz partján néhány ezer angol ül zsarnokul sok millió bennszülöttön, kik közt a lepra és a pestis és az éhhalál krónikusan pusztít és osztozik az angollal a zsarnokságban? Hej, micsoda úri nép, testben és lélekben a Tisza-menti halász, csikós és földműves az indus rabnéphez képest! Ily olcsón és felületesen nem szabad legyalázni azt, ami magunké, még ha nem is tetszik. A dicséretben megbocsájtunk egy kis hazugságot, a fajunk, a földünk és vízünk lebecsülését nagy igazság mellett viseljük el nyugodtan, még a talentumtól is.” A gúnyos stílus valamiféle fölényérzetet is sejtetett még, ám a kérdő s felkiáltó jelek sugallta indulat nyilvánvalóvá tette, hogy az „új irány”, az új élet-, művészet- és történelemszemlélet Rákosi Jenőt világ- és magyarságképe legérzékenyebb pontján találta el. Amikor a cikket írta, akkorra nyilvánvalóvá lett – s tudnia kellett az egészről! –, hogy Ady Petőfi Társaságba csábításának a terve füstbe ment, hogy a duk-duk-affér sem a konzervatív szándékok szerint fejeződik be hamarosan, s hogy itt az utak végképp elváltak immár, utolsó reményeül csak a holnaposok invitálását visszautasított, de most mégis hozzájuk sorolt Oláh Gábor szemforgató „leválasztásának” a kísérlete maradhatott. A cikkben egyébként szintén kioktatott, de az „egyik legerősebb legénynek” nevezett debreceni poéta „beugratása” sikerült is akkor, de hogy Rákosi Jenő fejében mi járhatott pontosan, az az Oláh Gábornak a következő hónapban írt – nyilvánvalóan válaszként született – levélből inkább volt megtudható.

„Ami Fenyőt illeti, és a Nyugatot, azok nem érdekelnek. Hogy Ady Endrét kár volt a zsidók kezére adni, hogy mi nem akartuk észrevenni, s hogy ez hibánk volt? Ejnye! Mit gondol Ady Endre, ha észrevesszük, s a mi kezünkbe kerül, akkor mást ír, és másképpen? Többre becülöm őt, mintsem elhinném, hogy bármely körülmények közt mást írjon, mint ami a bögyében van. Ő azért került a zsidók kezébe, mert az van a bögyiben, ami azoknak kedves. Hej az istenfájat annak a Csokonainak, aki kóborolt, éhezett, szenvedett, túrt és nyomorultan halt meg, de csodálatosan hitt ama legnyomorultabb viszonyok közt is a magyarok istenében, és dalolta őt végső leheletéig. Ma pedig az Ady Endrék, ha mi észre nem vesszük, hát zsidó kézre adják magokat? Vigye őket az ótestamentombeli hét ördög és az apokaliptikus csoda. Betegség és rothadt szag van valamelyes ebben a dologban. [...] Nekem utálatos, ha Ady rajong a Gangeszért, és beleköp a Tiszába. Egészen bizonyosra veszem, ha a Gangesz hazájában születik, a Gangeszt köpi le, és a Tiszáért rajong. [...] lányt és világot nem megvetéssel, lenézéssel és gyűlölködéssel, hanem szerelemmel lehet csak meghódítani. A nagy pesszimisták mindig a zsidók kezébe kerülnek, azokéba, akik hazájokat nem tudták megtartani, s mint elszórt elem ma is bomlást visznek oda, ahol sikerül elhatalmasodniok. Mert hazát csak optimizmussal és önfeláldozással lehet fenntartani.” Rákosi levele nemcsak arról tanúskodott, hogy a zsidóság karakterét (amelyről meg volt győződve, hogy – mint minden népnek – létezik) a maga nemzet- és hazaképének „negatívjaként”, a haza elvesztéséből, a szétszórtság tudatállapotából volt képes értelmezni csupán, hanem arról is, hogy az Ady-, illetve a modernirodalom-kérdésben nem a zsidó–magyar opposzicióban gondolkodott. Egy alkatilag „betegesen” pesszimista, az „optimista” s „önfeláldozó” eszményekhez (s az erkölcs s a haza eszményét ilyenek gondolta ő) kötődni képtelen, csak az individuum kielégülését hajszoló, amorális magatartásforma létezését feltételezte az új művészi jelenségek kapcsán is a szerző, s mindebben – a saját erkölcs- és haza-felfogására nézvést – óriási veszélyt látott. A származással sosem kötötte össze ezt (kevert népnek tudta a magyart is, s az asszimiláció lehetőségében mélyen hitt!), a zsidó származással semmi baja sem volt, reményét abban vesztette el ekkorra – s meglehet, ezért szentségelt a levélben is –, hogy Ady Endre, ez a kálvinista kisnemes, akinek ő munkát adott egykoron, s akit még egy esztendeje is fogadott volna talán, esetleg mégis

[*Műhely*]

„megváltozik”. Az Ady-költészetet – s nemcsak *A Tisza parton* – egyáltalán nem értette persze, a költő „állhatosságát” alkati „betegséggel”, illetve – később – a siker, a pénz vágyával tudta magyarázni csupán, s úgy döntött, ha harc, akkor legyen hát harc, hiszen – vélhette – a további hallgatást a változó erőviszonyok lehetetlenné teszik már ezután.

A harcot az tette személyes küzdelemmé igazán, hogy a nevezetes affér okozta sokkot lassan kiheverő Ady az *Irodalmi báborgás és szocializmus* című írásban – ahol a duk-duk cikkek helyet adott Herczeg Ferenczel is „leszámolt” – keményen, s kifejezetten az embert támadva vágtatott vissza immár, a korábbi – 1906–1907-es – vádakat sűrítve s megtoldva is némileg: „Rákosi Jenő mindig a maga helyén és tudatosan szokott ferdíteni vagy butítani, és soha még ezt mai vehemenciájával meg nem cselekedte [...] ha nem volna kibérelt lelkű és életű ember, akkor sem értené meg ezt. Ő annyira a maga múltjában és mániájában él, hogy minden valószínűség szerint sohase élt egy jelenben sem.” Ez volt az első „valódi” összecsapás, amely az áthidalhatatlan művészet-, társadalom- és történelemszemléleti ellentéteket már egyértelműen a két személyhez köthetően hozta felszínre, nem csoda hát, hogy a „golyóváltás” további szakaszaiban – 1913-ban s 1915–16-ban is – rendre ide utalt vissza a költő. Az 1909 februárjában megjelent *A Budapesti Újságírók Egyesületének Almanachja* rengeteg szereplővel „pro és kontra” demonstrálta az érveket, Ady – a *Magyar lelkek forradalma* című cikkel – és Rákosi Jenő – az 1908. december 20-ai írás egy részletével – együtt szerepeltek a kötetben.

A modern magyar irodalom csatát nyert tehát, a következő esztendőkből – ugyan belső vitáktól megtépzottan (lásd az *Irodalompolitika* című Hatvany Lajos-cikket megelőző s követő Hatvany–Osvát-összecsapást 1911–12-ben) –, de végleg lábra kapott a *Nyugat*, a konzervatív szárny is erősíteni próbálta a maga hadállásait (lásd a már említett – a Singer és Wolfner cég által kiadott – *Magyar Figyelő* elindítását Tisza István és Herczeg Ferenc vezérletével), Ady „leválasztására” is voltak még kísérletek (például a szintén emlegetett Horváth Jánosé), folytak a viták, de a frontok véglegesedni s megmerevedni látszottak ekkorra már. Rákosi neve Ady egy Hatvany-nak írt levelében bukkant fel ebben az időben, méghozzá mulatságosnak is nevezhető – ugyanakkor az Ady-féle világkép feszültségeinek a mélyére világító! – körülmények között. Híre kelt, hogy a költőt Érmindszenten megmarta egy kutya – ez igaz volt –, s az esetről előbb vicclapi cikk, majd kabarédal is született. A dalocska szerint a harapást követően az eb megveszett, s Ady Lajos úgy tájékoztatta bátyját, hogy a Royal Orfeumban előadott számot Gábor Andor írta. Erre éketlen haragra gerjedt a költő. Így írt Hatvany-nak: „Drága, jó Lacim, félek, hogy egy új, utolsó duk-duk affért csinállok, s kötelességem ezt a félelmet neked jelenteni. [...] ma folytton az motoszka a fejemben, hogy írok, mint »lovagias ellefél«-hez, mint a napisajtó egyetlen úri orgánumához, Rákosihoz, illetve a B. H.-hoz egy hosszú, közlendő levelet. *Régibb teóriámat fejteném ki benne bővebben, az átmenet nélkül Budapestre, egy nagyvárosra s egy szegény országra szabadult, vad, éhes, antiszociális, barbár zsidó ellen való védekezés muszáját* [kiemelés – N. P. J.]. Ezek a Gábor Andorok lebunkózni való brigantik, akik ellen talán még Polónyival [ti. a „koalíció” igazságügy-miniszterével] is össze lehetne fogni. Lehet, hogy holnapra meggondolom, mert Rákosival összefogni még nagyobb katasztrófáknál sem szabad. De érzem, hogy neked meg kell írnom a mai tébolyodott napomnak vezető ötletét.” Hatvanyt a levélnek ez a részlete nagyon érzékeny ponton találta el, s válaszában tán túlságosan is komolyan vette Ady mérges ötletét: „Rákosihoz írt leveledről nem is csevegek. Gábor Andor kupléja miatt – nagy politikai kirohanás – mond Deau! A magadfajta »fajából kinőtt« gentry van olyan baj, mint az országra rászabadult zsidó. Legalább R. J. szempontjából. Nagyobb veszedelem vagy az összszidóságnál. Ha azt a zsidódöngető levelet megírod, magadat is döngesd. De jobb, ha nem írod meg. Eleget bántanak. Ady Endre is bántson? Ki marad védőnek? [ti. ki véd meg téged ezután?]”

Ady hajlott a jó szóra, s cikkeinek, leveleinek tanúsága szerint – az 1911. november 30-án a *Világ*ban megjelent s a modern irodalom belső vitáinak ostobább kinövéseit lenyirbálni próbáló, ironikus cikk (*Ünneprontás*) egy fordulata („De a jobbak legyenek látóbbak, mint a túlsó oldalon például Rákosi Jenő, és legyenek végre emberek és európaiak”) kivételével – évekig nem „foglalkozott” a magyar kultúra „nemzetietlen” részének ostromozásában továbbra is szorgalmas maradt Rákosi Jenővel ezután. Még a Fenyő Miksa–Herczeg Ferenc-vitában, Fenyő védelmében írt – s akkor nem is közölt! – cikkben (*Ne tessék bántani*) is csak hasonlatként említette meg Rákosi nevét („Ön – ti. Herczeg Ferenc – egy revühatalmú Rákosi Jenő akar lenni”), az újabb, igazán indulatos pengeváltásra az 1913-as esztendő végén került sor csupán.

Ady *Gyűlölet és Harc* című verse a *Népszava* karácsonyi számában jelent meg, s „az urak, papok, farizeusok és rabszolgatartók” álságos Jézus-hitét kárhooztatta. Rákosi Jenő három nap múlva írt jegyzetében a verset rövidítve közölte, aktualizálón gúnyos versszakokat is költve hozzá, s Adyt valamint eszmetársait nevezte türelmetlen, a szabad szót elfojtó, a szegénységen zsarnokoskodóknak. A költő ugyanazon a napon két cikkben – a *Világ*ban és a *Népszavában* – is válaszolt, fölháborodottan s nagyon indulatosan immár. „Vén bűnös Rákosi Jenőről”, „a dunántúli név alá rejtőzött értelmetlen Nulláról”, „sokbűnű kriptamberről” vagy „a farizeus gazság és korrupság egy kormányhatalommal nevelt érdekes példájáról”, „együgyű, de gyűlöletes és hazug, kompromittált nacionalizmusról”, „mosolyogtató és szánalmas mozgolódásról” beszélt. Egyik cikkében megígérte, hogy Rákosi és lapja „mordabb visszaütésekre” számíthat ezután, a másikban pedig azt, hogy ez volt az utolsó eset, hogy az újsággal szóba állt. Ady indulatát nemcsak a méltatlan, vershamisító eljárás, de saját Isten-hitének, vallásának a megkérdőjelezése is feltűzte jól kivehetően, s különösen szembeűnő az a fölényérzet, amellyel a költő egy lejárt, ásatagnak tudott szemléletre tekintett ekkor. Ha csak a cikkekre néűnk, mintha Ady úgy gondolta volna, hogy a modern irodalom – s a progresszió – Rákosiékkal szemben legalábbis végképp győzelemre áll. Rákosi Jenő azonnal viszontválaszolt még, erőtelően és hosszasan, de a polémia nem folytatódott tovább. A szerkesztő nevét legközelebb – ismereteink szerint – csak 1915. október 17-én, a Móriczhoz írt rövid jegyzetében, már a nevezetes vita kezdetén írta le a költő.

ELŐZMÉNYEK S KÖRÜLMÉNYEK A HÁBORÚ IDEJÉN – A VITA KIROBBANÁSA

Ismeretes, hogy a magyar politikai vezetés a háborúban való részvételt egyáltalán nem szorgalmazta, Tisza István még az 1914. július 7-ei közös minisztertanácsi ülésen is ellenzte a gyors hadba lépést, de a kényszerhelyzet hozta döntést követően tudhatta, hogy csak a győzelem lehet elfogadható, hiszen a vereség nemcsak a Monarchia, a történelmi Magyarország összeomlását is elhozhatja. Ezért s ennek érdekében igyekeztek mozgósítani minden erőt s minden szellemi energiát. A háborút nemcsak a lakosság, de a progresszió és a modern irodalom igen jelentős része is hazafias lelkesedéssel fogadta először, a kormánnyal még az ellenzéki pártok – köztük az internacionalista szociáldemokraták – is hallgatólagos békét kötöttek. Ady a kevés számú kivételek közé tartozott, háborúellenessége nemcsak politikai, de metafizikai természetű is volt, ő – az emberről s a magyarságról vallott világgépének megfelelően – minden élet-érték pusztulásának, az emberi történelem visszafordíthatatlan katasztrófájának látta a fegyverekkel való érvelést, s a háborús megoldás emberre és magyarságra nézve szerencsés végkimenetelét elképzelni sem tudta. Az országos lelkesedés az első vereségek után alábbhagyott, a háború második esztendejére a korábbi „egység” már nem volt tapasztalható.

[*Műhely*]

Rákosi Jenő és lapja – ekkorra már – kizárólagosan háborúpárti volt, a maga politikai elkötelezettségét s értékvilágát követve nem is lehetett volna más. A győztes harc (amit, az akkori propagandával megegyezően jogos önvédelmi harcnak nevezett) az ő szemében a nagymagyar „birodalmi” álom beteljesedésének, illetve megőrzésének-fennmaradásának a lehetőségét hozta volna el, s tudta, a vereséggel minden összeomolhat, nemcsak az ő életműve, de a számára akkor egyedüli adottságnak számító Monarchia s vele a történelmi Magyarország is. Világképéből következően nem volt választási lehetőség: meg kellett (volna) nyerni a háborút mindenáron. Ez volt a célja, ezért mozgósított, lelkesített, ezért manipulált a szóval, ezért tett mindent. Az irodalmi modernség által sugallt, „nemzetközi” – tehát magyarelles –, individuális és dekadens – tehát háborúellenes – életérzés s a társadalmi-politikai progresszió – a háború előre haladtával egyre inkább kitűnt – kormányellenessége, latensen vagy valóságosan is nyugatos – tehát antantbarát – külpolitikai orientációja, a társadalom átalakításáról vallott radikális nézetei s lassan kialakuló háborúellenessége (a szociáldemokraták, majd később Károlyi Mihályék békejavaslatai) Rákosi Jenő szemében mind-mind a múlthatatlanul fontosnak tudott „nemzeti egységet” veszélyeztette. Mindennek szimbóluma, emblematikus alakja pedig az ekkor már régi ellenségnek számító, egyre betegebben is – még a cenzúra által akadályozottan is – a háborút nyíltan tagadó, háborúellenes cikkeket, verseket író kálvinista kisnemes, Istent, Jézust s a hazáját – ahogy Rákosi felfogta – megvető Ady Endre volt.

Az, hogy Rákosi Jenő támadása miatt csak a háború második esztendejében – jó évvel a kirobbanása után – következett be, összetett kérdés. Jöttek bár vereségekről is hírek, de 1914 őszének mámorja, a bizakodás s némely hadi siker – Belgrád elfoglalása december 2-án, a híressé lett limanovai ütközetben aratott oroszok elleni győzelem – jó ideig nem tehette indokolttá ezt, ám 1915 folyamán a háborús lelkesedés fokozatosan alábbhagyott. A „mire a falevelek lehullnak” illúziója nyilvánvalóan odalett, márciusban elesett a fél éve körülzárt Przemysl – százhuszezer ember került orosz fogságba, közöttük a vita kirobbantásának ürügyül felhasznált Gyóni Géza is –, egyre több lett a vereség – 1915 áprilisáig a Monarchia másfélmillió embert (halottat, sebesültet s hadifoglyot) veszített, s fokozatosan nőtt a szociális feszültség is, hisz a hadsereg ellátása a hátországtól igen nagy erőfeszítéseket kívánt. Nőtt az infláció, emelkedtek az árak, hamarosan zárolták a gabonatermést, 1915 júliusában heti két hústalan napot vezettek be, majd az esztendő végén a kenyérjegy is megjelent. S ami legalább ennyire fontos volt a propaganda szintjén: az a bizonyos nemzeti egység repedezni kezdett. Tisza István – hogy Olaszország s Románia semlegességét továbbra is biztosítottak lássa – szilárd és imponáló, a gyengeség s az engedékenység bármely jelét kizáró magatartást követelt, így aztán az olasz fordulatot s az 1915. májusi hadüzenetet fájdalmas kudarcként élte meg, s a pártok hallgatólagos „fegyverszünete” is bomlásnak indult hamarosan. 1915 májusában Károlyi Mihály már arról szólt, hogy ebben a háborúban Magyarországnak semmi különös érdeke nem volt, s egyre inkább csak a majdani demokratikus berendezkedésről beszélt, s kudarcot vallott az ellenzékkel – Andrássy Gyulával, Apponyi Alberttel, Zichy Aladárral – való közös, az egységet demonstráló kormányzás 1915. áprilisi szándéka is.

A gyors győzelemben ekkorra senki sem bízhatott, látszott, hosszas küzdelemre számíthat az ország, miközben a szellemi életben már valóságosan, de a politikai életben is a „széthúzás” jelei látszottak megmutatkozni. Ama „szilárd és imponáló” magatartást nemcsak a politikától s a katonáktól, de nyilvánvalóan a háborús sajtótól is elvárta Tisza István, s a fel-feltűnt „defetizmus” azért vált elfogadhatatlanná, mert 1915 májusától – amikor Olaszország hadba lépésével még nagyobb teher nehezedett reánk – a hadi szerencse is fordulni látszott. A gorlicei áttörést követő sikerek – Przemysl, majd Lemberg vissza-

foglalása júniusban, Varsó és Breszt-Litovszk bevétele augusztusban –, az olasz sereg megállítása Doberdónál, majd a Szerbiának való bolgár hadüzenet s az ország megszállása épp az Ady-Rákosi-vita kirobbanásának idején azt „üzenhette”, hogy a nemzet „élet-halál harcában” győzni is lehet, de ahhoz minden „hazafiatlan” hangnak el kell tűnnie. 1915 nyara s kora ősze a nehézségek gyarapodásának, ugyanakkor a jól kommunikálható hadi sikerek, a győzelmi remények újbóli megerősödésének a közös ideje volt, amikor – gondolhatta a Tisza István-i politikával ekkorra tökéletesen azonosult Rákosi Jenő – csüggedni nem lehetett, amikor minden erőre szükség volt, amikor már a puszta háborúellenesség is hazaárulásszamba ment tehát. S mit láthatott Rákosi, ha a szellemi életben körülnézett? Látta a „moderneket”, akik a kezdeti lelkesedés mámorából ocsúdva „bomlasztani” kezdtek megint, s látta Adyt, ezt a dúsgazdag – s amúgy is radikális – mecénás pénzéből élő, frissen házasodott, egy gyereklányt az apja akarata ellenére csak a minap (1915. március 27-én) elvett, gyönyörű kastélyba költözött, erkölcstelen életet élt, s a nemzetét korábban is sokat ócsárolt, érthetetlen és homályos, a magyar nyelvet felforgatott Ady Endrét, aki hétről hétre írta már a címével is háborúellenességre szólító cikkeit a szabadkőművesek lapjába: *Távol a csatatérről*.

Rákosi Jenő 1915 tavaszán s nyarán – többek között – Gyóni Géza kötetével s annak propagandájával volt elfoglalva még, de a „háborúellenes” Ady szórványos támadása már ekkor megindult. Kiss Menyhért *A háború költészete* című írását a *Katolikus Szemle* 1915. áprilisi száma közölte, ahol a szerző a név említése nélkül ugyan, de reá utalt gúnyosan: „Míg a háború ki nem tört, a magyar irodalomban Párizsban, a Szajrán csónakáztak, Verlaine-t, demi-mondokat, lila tintát és abszintet fogyasztottak, s gúnyos kacajjal nevettek ki a »hazaffyas« vagy pláne vallásos [...] költészetet. [...] A költői iskola látható feje perszifálta a Tisza partját, a szalonmás magyar legényt, az itteni pocsolyát, a durva magyar életet, mert a nyírott fákat szerette Versailles-ból. [...] S ma, mikor minden egyéni baj s öröm megszűnt, s ott dobog mindenké szíve az északi harctéren, a modern költővezér ma se altruista, ma se magyar, ma se *mással*, magával és szerelmével törődik, dalolva így: [közli a február 16-án megjelent *Cifra szűrőmmel betakarva* című vers egy szakaszát]. Sem ez az önző hang, sem a gyávaság dicsérete [...] nem nagy öröme a nagy magyar közönségnek. A modern irányzat kezdete óta bukott volt, de ha valamelyik izületében vonaglott valami élet, hát ez a mai nagy világrengetés örök időkre semmiségbe löki.” Ez az írás a hősiesség-gyávaság, magyar-idegen, a nemzet és a magán szféra oppozíciójában gondolkodott már, s a hónapokkal később Adyra zúduló vádak alapszerkezetét előlegezte egyértelműen. Április 28-án, Tusnádon sorozóbizottság elé citálták a fizikailag is megroggyant, szinte folytonosan betegségekkel küszködő költőt, a nyár folyamán – nem először – az egykor Rákosi Jenő által is világra segített *Borszem Jankó* című élclap gúnyolódott heteken át a versein, a háborús cenzúra is szorította, újabb kötetének kiadásában pedig hiába reménykedett.

S a „zsidók kezére jutott Ady” kezdetű lemez is forgott tovább. Az *Élet* 1915. augusztus 29-ei számában Andor József *Kultúránk válságáról* írt sorozatának második részében támadta meg a költőt. „...különös és sok elgondolásra készíthet akárkit, hogy a Nyugat napját a magyar horizontra Ady Endre vetítette. Törzsökös magyar. Senki más – még talán nagyobb talentummal sem – ekkora hatást nem válthatott volna ki. Senki más ily bősz erővel nem vethette volna magát a ki- és leélt hagyományokra, mint ő, a régi nemesi család sarjadéka. [...] És az új illatra, új szépségekre, új revelációkra hirtelen, mielőtt egész teljességében élvezhettük, mielőtt a hazai talajba átplántálhattuk volna [...] kész zsákmányként rávetették magukat idegen kezek. Felszörpölték, felhabzsolták, kihasználták, utánozták és bőségesen honorálták. Ady Endre tragikumát látom abban, hogy ott van, oda jutott,

[*Műhely*]

ahol van. Kozmopolita legyenek közé jutott, és köpcös méhek közé, és a kettőt már alig tudja megkülönböztetni. Szíják és táplálják, holott annál kevesebbet szívhatnak belőle, mennél bőségebb a táplálék. S neve jelszó: jelszava az új irányzatnak, hamisítatlan magyar cégjelzés bukott tőzsérek és sarlatán vállalkozások számára. [...] Így került Ady, a forradalmi újtó, olyan környezetbe, a hízelkedés, a kritikátlanság olyan kátyújába, a dicsőítés olyan káprázatába, melynek előbb-utóbb el kellett homályosítani tiszta látását, és ami a legszomorúbb, amely környezetben előbb-utóbb le kellett mondania fajiságának mély átérzéséről.” Ady – igaz, nagyon kurtán – reflektált erre a cikke is. Az *Esztéta és poéta* című írását a *Távol a csatatérről* sorozat következő darabjának szánta. A cikk a műveltségzmény szükségszerű túgulásának ürügyén – ami szerint a „csak szép” esztétikuma már nem elég – burkolt háborús propagandát folytatott Ignotus írásaival vitázott volna, ám Purlesz Lajos, a *Világ* szerkesztője a közléshez nem járult hozzá. A kifogásolt rész a következő lehetett: „Valami zugrevüt küldtek el ma nekem [az *Életről* volt szó], amely az én hanyatlásomat is a te fajod rovására ejti. Nem tudom, hogyan és miért hanyatlók, holott, ha szabad volna, ma tudnék legtöbbet és legszélesebbet mondani a magyarnak és az embernek. [...] És most jössz te, jön a nacionalista-klerikális esztétikum [...] Hiszen a háború még a derekat is megtévesztette, s lehet, hogy száz évre meghal minden intellektuális élet, s csak a politikának s az új háborúnak szállíthat az ember. De ez nem annyira bizonyos, hogy szélső-intellektuálisok és (bocsánat!) szélső-zsidók már így rendezkedjenek. Az ember megbocsátja, hogy bakáink bőréből nemesi levelet váltsanak a reakcionáriusok [...] [de] kedves Ignotus barátom, maradj te csak velünk [ti. ne a háborúpárti »reakcionáriusokkal« és »szélső-zsidókkal«].” Meglehet, a *Világ* szerkesztői úgy vélték, Adynak nemcsak az Ignotusszal szembeni „tiszteletlensége”, de – esetleg a lapot fenyegető – háborúellenessége is „sok” már egy kicsit, ám a – nem először – megalázott költő úgy érezhette, őt, az emberiségéről és humánusáról annyiszor tanúbizonyságát tett poétát, szinte vesztegár alá vonták, talán már a „barátai” is. Valóban, csak Rákosi, a régi ellenfél „belépője” hiányzott.

Azt, hogy a szinte minden írásával s szerkesztői munkájával is a háborús propagandát, avagy a „helyállást” szolgáló Rákosi Jenő mindenképpen óhajtotta a vitát, mi sem bizonyíthatja jobban, mint az, hogy Hatvany Lajos *Harcoló betűk* című, az írástudók háborús szerepét bíráló, Adynak ajánlott írásának is nekitámadt már, ám a kicsikarni remélt reagálás akkor még elmaradt. Ady válaszolt ugyan, ám a választ Hatvany Lajos – aki a régi érzékenységgel azt sérelmezte, hogy a költő inkább magát s nem elsősorban őt, a megtámadottat akarta megvédeni – nem engedte közölni, noha a cikket a vele kapcsolatban használni szokott hódoló fordulataival megtűzdelte levelében köszönte meg a költő. Így Rákosi Jenőnek csak a következő provokációja sikerült, amihez az ürügyet a *Budapesti Hírlap*-nál korábban válasza sem méltatott (verseivel ott is kísérletezett 1908-ban már), amúgy tudottan Ady-rajongó s a frontra önkéntesnek jelentkezett Gyóni Géza költészete és szerencsétlen katonasorsa adta.

Az 1914 szeptemberében Przemysl várába szorult, majd annak eleste – 1915. március 22. – után orosz hadifogságba esett, s ott 1917. június 25-én meghalt Gyóni Géza tán sosem tudott meg a vitáról semmit, vagy ha igen, akkor csak annak lezajlása után. A körbezárt várban írt s a „küzdő katonák karácsonyára” megjelent háborús-hazafias verseit (*Lengyel mezőkön, táborútól mellett*) repülőgépen hazajuttatták, s Rákosi Jenő a neki dedikált példányt – 1915 márciusának végén – bővítve újra kiadta idehaza. A hetvenegynéhány lapos könyvecskéhez a főszerkesztő előszót is írt, óriási hírverést csapott körülötte, a hősiesség példájaként s a most oly szükséges hazafias líra csúcsaként beszélt róla. Lelkesedését növelhette s szándékát igazolhatta, hogy *Levél Nyugatra* című, 1914. októberben született versével éppen őt köszöntötte az ekkor már hadifogoly költő. Bizonyítani ugyan nem le-

het ma már, de igen valószínű, hogy Rákosi provokációhoz folyamodott. Néhány nappal azután, hogy szeptember 23-ai, szinte a vád minden elemét elősoroló vezércikke válasz nélkül maradt, Ady Endre levelet kapott, amelyben a költő Gyóni Gézáról való véleményéről érdeklődött egy – más emlékezések szerint kettő – kisdíák. Ady – valószínűleg – „beugrott” a cselnek, s válaszolt: „Kedves, fiatal barátom, Gyóni (Áchim) Géza sohase volt költő, s nem is lesz. Ezt még egy világháború sem tudja megcsinálni. Fiatal újságírószimattal s kényelmetlenül kényelmes helyzetében transzponálta igaz poéták formáit és hangulatait. Természetesen elsősorban engem bányászott ki, de szerencsére nem jó bányász... Csak annyi ő, mint a háborús revük szerzői. Hadd éljen szegény, s ha hazakerül, hadd élhessen meg e szörnyű háborúból, mely annyiunk életét vette el vagy tette tönkre. Üdvözlí szívesen: Ady Endre.” Ezt a magánlevelet a *Budapesti Hírlap* 1915. október 14-ei számában szóról szóra elolvashatta akárki.

Rákosi Jenő úgy vette fel a harcot, mintha valami szentséget ért volna bántalom. Gyóni ügyében jó fél esztendeje korteskedett már, cikkezett, méltatott, elment a költő szülőfalujában tartott ünnepségre is, népviseletes lányok koszorújában fényképezték le őt. Ekkor bizonyosan komolyan hitte, amit írt, de hogy Gyóni Géza sorsa és költészete ürügynek kellett számára csupán, tanúsíthatja, hogy később, a költő „szemléleti fordulata” után már eszében sem volt közölni a hadifogoly-verseit. Most azonban gond nélkül napvilágra hozta a hozzá „egy baráti kéz” segítségével eljutott Ady-sorokat, s – a már bejárattott Dunántúli álneven – köréje egy terjedelmes „levelet” is kanyarított. „Szörnyű cinikus és pökhendi levélnek” minősítette a költő által írt véleményt, majd a az indulatot a gúnnyal keverő, stílárisan is fűtött „elemzésbe” kezdett: „Ady Endre költői iskolája a francia szakácművészet ama fajához tartozik, amelynek büszkesége, hogy akármit: bocskortalpat, tyúkszemhulladékot, varangyos békát – mondom, akármit – úgy elkészít pikáns szószokkal, savanyú lével, fűszerezett leöntéssel, fokhagymás páccal és garnírunggal, hogy az ingyenc megcsettenti rá a nyelvét, de a természetes és egészséges száj – kiköpi. Az irodalomtörténet el fogja e perverz, bérelhető ágyak izzadságában fogant, klinikaszagtól megihletett költészetet intézni, mondván: igen, ez is beletartozik az irodalomba, valamint hogy hozzátartozik a parnasszus flórájához a – bolondgomba is, mely a babér- és olajfák, a mangóliák és a cédrusok tövén és árnyában lerothadt vegetációból fakad és tenyészik” – írta például. Majd rátért a lényegre: „Gyóniból nem csinált a világháború költőt, a világháború csak revelálta Gyónit nemzete számára. Ady Endrét és felekezetét is revelálta a világháború. Kitűnt róluk, hogy sem arra nem jók, hogy a háború veszedelmeit viseljék, sem hogy énekeljék. Róluk kiderítette a háború, hogy jók voltak arra, hogy az unott és megcsömörlött kornak babérral jutalmazott szórakoztató pojácai legyenek, de komoly idők, komoly emberek, komoly dolgok számára nem valók.” A cikk Adyt a „felekezetével” együtt emlegette általában, ami nem mást jelentett, mint hogy Rákosi Jenő a háború „etikájával és esztétikájával” a tapasztalata szerint szemben álló irodalmi modernség – s a következő „levelektől” már az eszmei-politikai progresszió – egészét, a nemzeti egység felfogása szerint való legfőbb veszedelmét akarta tetemre hívni. Elsőként – a Nagyváradon tartózkodott költő nem is tudhatott még a cikkről – Móricz Zsigmond reagált a támadásra másnap már, a költőhöz írt nyílt levelét a *Világban* adta közre, s rövid levélben üzent Adynak Fenyő Miksa is. Rákosi azonnal válaszolt, hisz Móricz levelében a maga elgondolását vélte igazoltnak: Shakespeare komédiáinak bolondjait emlegette, s hogy Adyék iskolája „a nagy szókbá burkolt semmiséget, a pózba rejtett értelmetlenséget és a zsákban árult ürességet” rejtegeti csupán. Szinte azonnal bekapcsolódtak a vidéki lapok is: a Szabadkán megjelent *Bácskai Hírlap* – Gyóni itt dolgozott bevonulása előtt – Rákosi Jenő egész cikkét közölte, s amíg a volt munkatársat a „világháború Petőfijének”, addig Adyt „Semmiből lett nagy Senki-

[*Műhely*]

nek” nevezte el, a századelőhöz képest ugyan megváltozott profilú *Nagyvárad* *Napló* pedig Ady pártjára állt. Nem így a *Szegedi Napló* aznapi száma, amely Rákosi Jenő, „ilyen éles, amilyen fényes” levelének adott igazat. Ugyanezen a napon közölte Jászi Oszkár vezércikkét a *Világ*, *Az elnémult „felekezet”* címmel, ami Rákosi támadásának valóságosabb okait – a maga néhol marxizáló nyelvén – először fejtette föl egyértelműen. Már a dolgozat címe – ahogy a megbélyegzőnek szánt felekezet szót ironikusan idézte – is jelezte, hogy nem igazán irodalomról, hanem két – egymással kibékíthetetlen – társadalom- és történelemkép csatájáról van itt szó, ahol a „fiatal Magyarország” képviselői az igazság természetesen. Rákosiakat, mint „a klerikális-feudális reakció”, az „oligarcha, nacionalista és analfabéta Magyarország” embereit emlegette a szerző, akik nem a „perverz poézistól”, hanem az általános választójogtól borzadnak, s csak azért olyan sovíniszta költők, mert a nemzetiségi középosztály közigazgatási monopóliumaikat veszélyeztetni.” Egy intranszigiens polgári radikális – némi szocializmussal színezett – álláspontról beszélt Jászi Oszkár, s a jövőre vonatkozó politikai vízióját is egyértelműen leszögezte: „...a magyar kultúrenergiák zsilipjének megnyitása csak ama reformok alapján képzelhető el, amelyeket ama gyűlölt felekezet vitt be az ország köztudatába. Parlamenti reform, demokratikus földbirtokpolitika, nemzetiségi egyenjogúsítás, az egyháztól emancipált népiskola e háború után nem pusztán szociálpolitikai követelés lesz többé, hanem egyenesen a lét és a nemlét kérdése a magyar államra, a magyar nemzetre nézve. [...] Az az ötven korona, melyet a lövészárokból egy szegény néptanító az ellenségeink által eltemetett radikális párt céljaira küldött, diadalmas szimbólum ebben az irányban. A felekezet még sosem volt oly erős, mint aminő ez után a háború után lesz.” Jászi írása nemcsak azért fontos, mert a modernség s a progresszió erejét s vitaképességét kívánta jelezni rögtön a támadás után, hanem azért is, mert a progresszív „oldal” hozzáállásának leginkább karakteres kifejlése volt. Tanúsította, hogy ez a „fél”, azonosítva önmagát a „haladás” táborával, nemcsak a modern költészetéről, Adyról, egyáltalán a félmúlt s a jelen értelmezéséről, hanem – tán még inkább – a háború *utáni* tervekről is beszélni akart, amikor is a hatalmi leosztás s az ország berendezésének kérdésében – szerintük – vita már nem lehet.

(Folytatjuk)

Árendás József munkája